

समाज रुपान्तरणमा पुस्तकालयको भूमिका

सरस्वती सापकोटा
नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरण

sapkotasraswati@gmail.com

गेवनाथ न्यौपाने
त्रि.वि. केन्द्रीय पुस्तकालय

nyaupanen@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-2459-9921>

DOI: <https://doi.org/10.3126/dj.v7i1.87707>

लेखसार

प्राचिनकालदेखि नै मन्दिर विहार, गुठी र दरवारहरूमा ताम्रपत्र, भोजपत्र र हस्तलिखित ग्रन्थहरू संकलित गरिन्थे जसलाई प्रारम्भिक पुस्तकालयको रूप मान्न सकिन्छ। (Online Khabar) देश र जनताको सर्वाङ्गीण उन्नति प्रगति गर्ने लक्ष्य अनुरूप पुस्तकालयको स्थापना गरिएको हुन्छ। संसारमा जतिपनि प्राणीहरू छन् ती मध्ये उच्चकोटीको मानिने प्राणी मानिस हो किनकि ऊ आवश्यकता अनुसार आफूलाई ढाल्न तयार भएर बस्दछ। मानव विकासको लागि टट्कारो आवश्यकताको रूपमा पुस्तकालयलाई मानिएको छ। पुस्तकालय एउटा ज्ञानको भण्डार हो जहाँ मानिस ज्ञान हासिल गर्न मात्र होइन नयाँ कुरा पत्ता लगाउन र अन्वेषण गर्न पनि जान्दछन्। नेपालको परिप्रेक्ष्यमा भन्नुपर्दा नेपाली नागरिकमा यसको महत्व दिनदिनै बढ्दै गइरहेको देखिन्छ। डिजिटल, हाइब्रिड, फिजिकल पुस्तकालय देखि लिएर मोबाइल पुस्तकालय सम्म मानव विकासका लागि खोलिएका पुस्तकालय हुन्।

शब्दकुञ्जी: पुस्तकालय इतिहास, सामाजिक मूल्यमान्यता, सामाजिक स्तरीकरण,

सामाजिक गतिविधि, सामाजिक परिवर्तन, नारी सशक्तीकरण, नारी भूमिका

विषय प्रवेश

प्राचीन समयमा पुस्तकालय केवल पढाइ र ज्ञान संकलन गर्ने स्थल मात्र नभई संस्कृति, दर्शन र सभ्यताको प्रतीक मानिन्थ्यो। संसारकै प्राचीन पुस्तकालयहरूमध्ये मेसोपोटामियामा (आधुनिक इराक) माटोको ट्याब्लेटहरू लेखिएका कीलाक्षर (Cuneiform Script) हरू भण्डारण गरिन्थे। बाबिलोनी र असिरियन सभ्यतामा राजाहरूले युद्ध, व्यापार, प्रशासन र धर्मसँग सम्बन्धित अभिलेख संकलन ग्रन्थ (Library of Alexandria) (इजिप्ट) ईसा पूर्व तेस्रो शताब्दीमा बनेको यो पुस्तकालयलाई प्राचीन विश्वकै सर्वाधिक महान् ज्ञानको भण्डार मानिन्छ। यहाँ ग्रीक, मिश्र, भारतीय, चिनियाँ लगायत विभिन्न सभ्यताका लेख, पाण्डुलिपी र अनुसन्धान सामग्रीहरू संग्रहित थिए भनिन्छ। यो पुस्तकालयमा करिब ५ लाख भन्दा बढी पाण्डुलिपीहरू थिए।

इतिहास, मन्दिरहरू र अभिलेखालयबाट सुरु हुन्छ। इस्वीपूर्व तेस्रो सहस्राब्दीको पहिलो आधामा प्रख्यात सभ्यता बेबिलोनको सहर निप्पुरमा विभिन्न कोठाहरू फेला परेका थिए, जहाँ माटाका ट्याब्लेटहरू भरिएका थिए। यसले त्यहाँ एउटा समृद्ध अभिलेखालय (library) रहेको संकेत दिन्छ

। विद्वानहरूको देश ग्रीसमा, पुस्तकालयहरू नाश हुने सामग्रीहरू – जस्तै: प्यापिरस र पार्चमेन्टमा आधारित थिए । अन्य स्थानहरूमा कपडा, रेशम, जनावरको छाला, रुखको पात तथा बोक्रा, काठका पट्टीहरू र धातुका पटहरू पनि पुस्तकालय सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिन्थ्यो । रोम र त्यसका शासकहरू पुस्तकहरू सङ्कलन गरेर शेल्फहरूमा राख्न निकै आकर्षित थिए । प्रिन्टिङ प्रेसको आविष्कारले दस्तावेज उत्पादनमा साँच्चिकै क्रान्ति ल्याएको थियो, जसले मानिसको आध्यात्मिक जीवनका लागि अत्यावश्यक सामग्रीहरू उत्पादन गर्न सहज बनायो । इस्वीको ११औँ शताब्दीपछि, जब विश्वविद्यालयहरू स्थापना हुन थाले, जानकारी सङ्कलनका साधनहरू क्रमशः बढ्दै गए । छिमेकी राष्ट्र भारतको कुरा गर्दा प्राचीन भारतमा नालन्दा विश्वविद्यालय (५औँ शताब्दी) र तक्षशिला विश्वविद्यालय (ईसा पूर्व चौथो शताब्दी) मा विशाल पुस्तकालयहरू थिए । नालन्दाको पुस्तकालयलाई धर्मगर्ज भनिन्थ्यो, जसमा लाखौँ धार्मिक, दार्शनिक र वैज्ञानिक ग्रन्थहरू थिए । नेपालमा पनि मठ-मन्दिर, विहार र गुम्बामा पाण्डुलिपी र हस्तलिखित ग्रन्थ सुरक्षित राख्ने परम्परा थियो ।

छिमेकी राष्ट्र चीनको कुरा गर्दा चिनियाँ सभ्यतामा कन्फ्युसियसका शिक्षण र राजकीय अभिलेखहरू व्यवस्थित पुस्तकालयमा राखिन्थे । चिनियाँ राजाहरूले “सम्राटीय पुस्तकालय” स्थापना गरी विज्ञान, दर्शन, इतिहास र कविताहरू संग्रह गर्थे । त्यसैले त्यतिबेलाका प्राचीन पुस्तकालयहरू केवल पुस्तक सङ्कलन गर्ने स्थल नभएर ज्ञान, शक्ति र सभ्यताको केन्द्र थिए । यी पुस्तकालयहरूले इतिहास, संस्कृति, दर्शन र विज्ञानलाई संरक्षित गरेर भविष्यलाई आधार प्रदान गरेका थिए ।

अबका आधुनिक पुस्तकालय प्रवृत्तिहरूले पुस्तकालयलाई डिजिटल हब, अनुसन्धान सहयोग केन्द्र, र समुदाय विकासको आधार बनाएका छन् । आजको पुस्तकालय शारीरिक रूपमा मात्र नभई हाइब्रिड रूपमा पनि स्थापित भइरहेको छ । प्रविधि-मैत्री नवप्रयोग AI मा आधारित खोज प्रणाली, ई-क्याटलग, QR कोड, स्मार्ट कार्ड, र च्याटबोट प्रयोग गरेर सेवा सजिलो बनाउने कार्य भइरहेको छ । भर्चुअल रियालिटी र अडियो-बुकमार्फत नयाँ सिकाइको अनुभव बढ्दै गइरहेको छ ।

अध्ययनविधि

यो अध्ययनलाई प्रभावकारी, योजनाबद्ध र परिणाममुखी बनाउन विभिन्न अध्ययन विधिहरू अपनाइएका छन् । विषयसंग सम्बन्धित विभिन्न लेख रचनाहरूको गहिरो अध्ययन, मुख्य विचार पहिचान गर्ने, सम्बन्धित विषयमा नोट लेखन, सारांश लेखनदेखि लिएर उक्त विषयका सुरुवात र अन्त्यका तत्व र तरिकाहरूको माइन्ड-म्याप बनाइएको छ । यस लेखमा प्रत्यक्ष अवलोकन गर्ने मौका नमिलेता पनि भिडियो/चित्रमार्फत अवलोकन मार्फत गहन अध्ययन गरिएको छ ।

पठन संस्कृतिको विकास

वास्तवमा भन्ने हो भने पुस्तकालय र समाज संगसंगै जन्मिएको हो । त्यस बेला कुन चीजको नामाकरण के र कसरी गर्ने, कुन उपयुक्त हुन्छ भन्ने विषयमा नै अज्ञानता थियो । त्यसकारण पुस्तकालय भन्ने त त्यसबेला आवश्यक पनि थिएन तापनि आदिकालदेखि नै एउटालाई थाहा भएका ज्ञानका कुराहरू मानिस आपसमा र पछि गएर एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा फिँजाउँथे । नेपालमा पनि पृथ्वीनारायण शाहको दिव्योपदेश ‘बूढा मरे भाषा सरे’ भन्ने अभिव्यक्तिले यसलाई प्रष्ट गर्दछ ।

पठन संस्कृतिको विकास विद्यालयस्तरबाट नै हुनुपर्दछ । हाम्रा सामुदायिक विद्यालयमा पुस्तकालय छन् कि छैनन् र छन् भने त्यस्ता पुस्तकालय नियमित रूपमा खुल्छन् कि खुल्दैनन्, विद्यार्थीलाई टेवा प्याउने खालका सामग्री छन् कि छैनन्, बालमैत्री अपाङ्गमैत्री छन् कि छैनन् सबै कुरामा विचार प्याउनु पर्दछ । रमाइला र जीवन उपयोगी पुस्तकहरूको संकलनले नै बालबालिकामा सकारात्मक उर्जा आउँदछ । भरपुर सूचना र प्रविधिमैत्री पुस्तकालय नै आजको जोडदार माग हो । सूचना प्राप्त गर्ने आधारहरू कस्ता छन् पुराना कागजका ढड्डा पल्टाउन पर्ने खालका भए समयको बर्बाद हुनुको अलवा केही उपलब्धि हासिल गर्न सकिदैन । यसको लागि नयाँ खालका समय सापेक्ष मेल खाने अटोमेशन हुनु पर्दछ । यसबाट पाठकको समय बचत हुन्छ । उपयोगी सफ्टवेयरको प्रयोग गरेर सूचना प्राप्तिको लागि सहज बनाउन सकिन्छ । सार्वजनिक पुस्तकालयको स्तर उन्नतिको लागि स्थानीय तहदेखि केन्द्रीय तहसम्म हुने कार्यक्रममा सार्वजनिक पुस्तकालयको पनि सम्बोधन हुनु जरुरी छ ।

पुस्तकालयको प्रयोगबाट अध्ययन बानीमा सुधार आउँदछ । पुस्तकालयमा अध्ययन गर्दा चाहिने शान्त, अनुशासित र उपयुक्त वातावरण पाइन्छ । राम्रो स्रोतको पहुँचबाट किताब, जर्नल, समाचारपत्र, अनुसन्धान सामग्री सजिलै उपलब्ध हुन्छन् । पुस्तकालयको प्रयोगले निश्चित समय तालिका बनाउँछ, जसले गर्दा विद्यार्थीलाई समय व्यवस्थापनका साथै नियमित अध्ययन बानी बसाल्न सहयोग गर्छ । पुस्तकालयले समूहमा छलफल गर्ने, नोट साझा गर्ने अवसर दिन्छ, जसले अध्ययन अझ प्रभावकारी हुन्छ । पुस्तकालयले पुस्तकालयाध्यक्ष वा सहायकले अनुसन्धानका लागि उचित सामग्री खोज्न मार्गदर्शन गर्छन् । विविध पुस्तक उपलब्धता: कथा, कविता, उपन्यास, विज्ञान, इतिहास, जीवनचरित्र आदिबाट रुचिअनुसार पढ्ने बानीको विकास गराउँछ । पुस्तकालयको सदस्य बनेपछि किताब लिने र फिर्ता गर्नुपर्ने नियमले पढ्ने निरन्तरता कायम हुन्छ । डिजिटल स्रोत: ई-बुक, अडियो-बुक, र अनलाइन सामग्रीले आधुनिक पुस्तकामा पढ्ने बानी फैलाउँछ, यद्यपि पुस्तकालयमा नै गएर अध्ययन गरे जस्तो आनन्द भने प्राप्त हुँदैन । सामाजिक प्रेरणा: अन्य साथीहरूलाई पढ्दै गरेको देख्दा आफैंमा पनि पढ्ने उत्साह बढ्छ ।

वर्तमान अवस्था

वर्तमान समयमा सूचना प्रविधिले फड्को मारेको छ । ढुङ्गे युगको मान्छे आज सूचना तथा प्रविधिको युगमा बाँचिरहेको छ । सबैभन्दा बढी सूचना संकलन हाम्रो मानसपटलमा जम्मा गर्नको लागि हाम्रा पुस्तकालयको आवश्यकता पर्दछ । त्यसको लागि सरकारको तर्फबाट उच्चतम पहल हुनुपर्दछ । जुनसुकै संघ संस्था होस् या सानो कार्यालय नै किन नहोस् कर्मचारीलाई पढ्ने बानीको निरन्तरताको लागि पुस्तकालय खडा गरिएको हुन्छ । अथवा सकेसम्म पुस्तकालयको वरिपरि कार्यालय खोल्ने गरिएको छ । सबैलाई विषयको बारेमा थाहा हुँदैन । आफूलाई थाहा नभएको वा आफूलाई इच्छा लागेको विषय आफ्नो धित मर्ने गरी गएर पढ्ने ठाँउ नै पुस्तकालय हो । जसमा अनुसन्धान डिजाइन भनेको अनुसन्धान प्रश्नहरूको उत्तर प्राप्त गर्न र परिवर्तनहरूलाई नियन्त्रण गर्न सोचिएको योजना, संरचना र रणनीति हो ।

पुस्तकालयको प्रारम्भिक सुरुवाति दिनहरू, पहिलो सार्वजनिक पुस्तकालय खोल्दाका क्षण, राणा शासनताकाका प्रतिबन्ध र पुस्तकालय आन्दोलन, लोकतन्त्र युगपछि पुस्तकालयको विस्तार विकास क्रमलाई हेर्दा त्यति सन्तोषजनक पाईदैन । स्वस्थ मानिस दुई किसिमबाट स्वस्थ हुन चाहन्छ एउटा शारीरिक एउटा मानसिक । स्वच्छ आहार विहारले शारीरिक रूपमा सबल हुन्छ भने मानसिक

रूपमा सक्षम हुनका लागि उच्च शिक्षा र ज्ञान जगत्का कुराहरु सजिलै उपलब्ध हुने काम लाग्ने सूचना संग्रह गरिएको पुस्तकालय चाहिन्छ । गरिवीको रेखामुनी रहेको हाम्रो देशका अधिकांश जनता आफ्नो साधारण आवश्यकताहरु त पूरा गर्न सक्दैनन् पुस्तकको त कुरा परै छोडौं । त्यसैले सर्वसुलभ शिक्षाको लागि सार्वजनिक पुस्तकालय हुनु जरुरी छ । त्यसैले राज्यको नीति यस्तो हुनु पथ्यो कि कोही जनता सर्वशुलभ शिक्षाबाट वन्चित हुन नपरोस् । कृषि पेशालाई मुख्य आधार मानिएको हाम्रो देश नेपालमा कृषिलाई टेवा दिने खालका पुस्तक संकलित एक पुस्तकालय खोल्न सकेमा कृषि पेशा गर्ने कृषकलाई हौसला पुग्ने कुरामा दुईमत छैन । बुढाबुढीलाई आफ्नो धर्म संस्कृति, पेशा, रहनसहन अनुसारको पुस्तक पढ्न पाए फुर्सदको समय सजिलो संग वित्छ । अध्ययनशील बानीको विकास हुन्छ ।

संसारमा भएका ज्ञानलाई अहिले सजिलैसंग खोजी गर्न सकिने Google, ChatGPT AI जस्ता Search Engine हरुलाई पनि डिजिटल पुस्तकालयको संज्ञा दिन सकिन्छ । तर त्यस्ता Digital Database मा धेरै option हरु आउने हुनाले खोजी कार्यमा कता कता अफ्यारो देखिन्छ । लामो समयसम्म निरन्तर पढ्न सकिने, आँखा र दिमागको लागि पनि हानी नहुने अध्ययन नै पुस्तक हो । जो कोही व्यक्तिलाई पनि Digital अध्ययन त्यति सहज भने नहुने रहेछ ।

मानव सभ्यताको अर्को जड भनेको नै पुस्तकालय हो सरकारले यसको लागि नीति नियममा पहल गर्नुपर्दछ । त्रिभुवन विश्वविद्यालय केन्द्रीय पुस्तकालय (त्रि.वि.के.पु), केशर पुस्तकालय, जस्तो पुस्तकालय हाम्रो स्थानीय तहमा नै निर्माण हुनुपर्ने देखिन्छ । क्यारिमबोर्डमा अलमल्ल परेका युवाहरुलाई ठाँउठाँउमा पायक पर्ने गरी पुस्तकालय खोलेर पुस्तकालय धाउने बानी लगाउन सकियो भने देशको मुहार फेरिने कुरामा दुईमत छैन ।

अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा समग्र देशको मूल्याङ्कन गर्दा यसको शिक्षा, स्वास्थ्य, बाटोघाटो र यस देशका आमनागरिकलाई हेरिन्छ । सर्वसाधारण हुन् या सत्तामा रहेका सत्ताधारी नेता नै किन नहून् उनीहरुको चेतनास्तर मूल्याङ्कन गर्ने थलो नै शिक्षा हो । पुस्तकालय भएर मात्र हुदैन, पुस्तकालयबाट भरपुर मात्रामा लाभान्वित पनि हुनु पर्दछ । एउटा सक्षम पुस्तकालयकर्मी आफ्नो पुस्तकालयमा आवश्यकता अनुसारका पाठ्यसामग्री संकलनले पूर्ण बनाउन सक्थ्यो भने ऊ आफू पनि निकै खुसी हुन्छ अनि पुस्तकालयको गरिमा पनि बढाउँदछ ।

कामको लागि नियम हुनुपर्ने सभ्य सुसंस्कृत समाजको मान्यता विपरित काममा बाधा पुऱ्याउने नियम कानुन तेर्स्याउने पाठकहरुलाई अनावश्यक नियम बनाएर पुस्तकालय प्रयोग गर्नमा बन्चित गर्ने जस्ता अमानवीय कार्यहरु गर्नुहुँदैन ।

कुनैपनि क्षेत्रको विकाशको लागि दक्ष जनशक्तिको आवश्यकता पर्दछ । तर हामी पुस्तकालय सेवामा प्रवेश गरेको बखत पुस्तकालय विज्ञानमा योग्यता प्राप्त जनशक्तिको संख्या हातको औलामा गन्न पुग्ने पनि थिएन । भएका जनशक्ति पनि पद मान सम्मान प्रतिष्ठाको कारण निरुत्साहित छन् । कोही कोहीले त पुस्तकालय पेशा नै छोड्ने तरखरमा पनि छन् । जनशक्ति बृद्धि हुनु वा भएका जनशक्तिलाई सोही पेशामा टिकाउनु पनि कम चुनौतीपूर्ण कार्य होइन । यस परिप्रेक्षमा जनशक्तिबृद्धिको लागि पद मान प्रतिष्ठा बृद्धि हुनुनै मुख्य आकर्षणको तत्व हो । कुनै उच्च पद मान प्रतिष्ठा बृद्धि र मागको लागि सो अनुरूपको सेवा सक्रियता प्रदर्शन गर्न पनि सक्नु पथ्यो ।

पुस्तकालय ठूलो, म ठूलो, मेरो पेशा ठूलो भन्दैमा आम समाजले हेर्ने दृष्टिकोण कहाँ परिवर्तन हुन्छ र त्यसको लागि एउटा राम्रो नीति नियम बनाएर पुस्तक पढ्ने र पुस्तकालय र पुस्तकालयकर्मीलाई पनि हेर्ने दृष्टिकोणमा परिवर्तन ल्याउनुपर्ने अत्यन्त जरुरी छ ।

सबैले एउटै काम गरेर देशको विकास सम्भव छैन । गर्नुपर्ने काम धेरै थरीका हुन्छन् त्यसमध्ये पुस्तकालयको स्थापना, विकास निर्माण पनि एक हो । इतिहास विज्ञान प्रविधि, भूगोलको अध्ययन, अध्यापनको कार्य मात्र होइन पुस्तकालयको निर्माण र ज्ञान विज्ञानको विभिन्न क्षेत्रको अध्ययन, अध्यापन र अनुसन्धानमा टेवा दिने प्रभावकारी पुस्तकालय सेवाले कम महत्व राख्दैन । त्यसैले पुस्तकालय विकासको लागि राम्रो रूपरेखा कोरी प्रभावकारी नेतृत्व दिन सक्ने उच्च योग्यता सहितको दक्ष र लगनशील व्यक्ति तयार पारी पुस्तकालयको गरिमा बढाउने तर्फ लाग्नु जरुरी छ । बाहिरी प्रतिष्ठा भन्दा पवित्र सेवाको अनुभूति मीठो हुन्छ । समाजशीक्षित भएपछि पुस्तकालय पेशाको प्रतिष्ठा पनि भन्नु ठूलो हुन्छ । त्यसैले आम पुस्तकालयको सर्वाङ्गीण विकासको लागि देशका जनता शीक्षित हुनु जरुरी छ । साथै सभ्य र सरल रूपका पुस्तकालय नियमले नै पठन संस्कृतिमा टेवा पुऱ्याउन सहयोग गर्दछन् । यसमा सदस्यता कसरी लिने, सदस्यता लिएपश्चातका नियम र उपनियमलाई सरलताका साथ परिपालना गर्नुपर्ने कुराहरु राख्नुपर्दछ । पाठकहरुलाई पुस्तकालय आउनुपूर्व पुस्तकालयका बारेमा केही भद्दा नलाग्ने सरल र सजिलै बुझ्न सकिने नियम पनि पुस्तकालय प्रयोग बढाउन मद्दत गर्ने तत्वहरु हुन् ।

पुस्तकालय प्रयोग गर्नका लागि निश्चित नियमको व्यवस्था गरिएको हुन्छ जसमा केही नियमलाई यहाँ लिपीबद्ध गरिएको छ । पुस्तकालय प्रयोग गर्नका लागि सदस्यता अनिवार्य हुन्छ । सदस्यता कार्ड अरूलाई दिन पाइँदैन । किताब निश्चित समय (साधारणतया ७-१५, १५-३० दिन) भित्र फिर्ता गर्नुपर्नेछ । समयमा किताब फिर्ता नगरेमा जरिवाना लाग्नेछ । किताब च्यात्ने, कोर्ने वा बिगार्ने कार्य गर्न पाइँदैन । हराएको वा बिगारेको किताब प्रयोगकर्ताले क्षतिपूर्ति गर्नुपर्नेछ । पुस्तकालयभित्र मौनता कायम गर्नुपर्नेछ । मोबाईल फोन प्रयोग नगर्नु वा म्यूटमा राख्नुपर्नेछ । खानेकुरा, धूम्रपान वा अशुद्धता ल्याउने गतिविधि निषेध । अनुशासन भंग गर्ने सदस्यलाई चेतावनी वा सदस्यता खारेज गर्न सकिनेछ । ई-बुक, जर्नल, वा अनलाइन डाटाबेस प्रयोग गर्दा अधिकार र नियमअनुसार मात्र प्रयोग गर्नुपर्नेछ । सामग्री डाउनलोड वा प्रतिलिपि गर्दा कपीराइट नियम पालना गर्नुपर्नेछ । दृष्टिविहीन वा अपाङ्गता भएका प्रयोगकर्तालाई आवश्यक सहयोग उपलब्ध गराइनेछ । अध्ययन कक्ष, कम्प्युटर, इन्टरनेट वा प्रिन्ट/फोटोकपी सेवा नियमअनुसार प्रयोग गर्नुपर्नेछ ।

विकसित देशको पुस्तकालय तथा पुस्तकालयाध्यक्षले रणनीति विकसित गरी देशमा भएका पुस्तकालयलाई मात्र किताब राख्ने स्थान नभई अनलाइन पहुँच हुने डिजिटल हब बनाएका छन् । विद्यार्थी, अनुसन्धानकर्ता वा सर्वसाधारणले घरमै बसेर ई-बुक, जर्नल, लेख, अनुसन्धान सामग्री सजिलै डाउनलोड गर्न सक्छन् । अनुसन्धान र ज्ञान सबैलाई उपलब्ध गराउने रणनीति अपनाइन्छ । विश्वका विश्वविद्यालय र अनुसन्धान संस्थानले आफ्ना प्रकाशनहरु खुला पहुँचमा राख्छन् । पुस्तकालयमा सबै उमेर, क्षमता र भाषा भएका व्यक्तिले उपयोग गर्न सक्ने प्रणाली हुन्छ । दृष्टिविहीनका लागि अडियो-बुक, श्रवणशक्ति कम भएका लागि विशेष उपकरण र बहुभाषिक सामग्री उपलब्ध गराइन्छ । पुस्तकालय केवल पढ्न मात्र नभई सीप विकास, तालिम, सेमिनार र समुदाय छलफल गर्ने केन्द्रको रूपमा प्रयोग गरिन्छ ।

ई-क्याटलग, स्वचालित किताब फिर्ता प्रणाली, स्मार्ट कार्डद्वारा सदस्यता, र कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) प्रयोग गरी छिटो खोजी प्रणाली विकास गरिएको हुन्छ । पुस्तकालयाध्यक्ष केवल किताब संरक्षणकर्ता नभई डाटा व्यवस्थापन, सूचना प्रविधि र अनुसन्धान मार्गदर्शन गर्ने व्यक्तिका रूपमा तयार पारिन्छन् । विकसित देशमा पुस्तकालयाध्यक्षलाई नियमित रूपमा नयाँ प्रविधि, नयाँ प्रकाशन तथा डिजिटल उपकरणबारे तालिम दिइन्छ । विश्वविद्यालय र अनुसन्धान केन्द्रका पुस्तकालयाध्यक्षहरूले विद्यार्थी तथा प्राध्यापकलाई खोज-अनुसन्धानमा सहयोग पुर्याउने, सन्दर्भ सामग्री छनोट गर्ने र स्रोत पहिचान गर्ने काम गर्छन् । पुस्तकालयाध्यक्षले समुदायलाई पुस्तकालयप्रति आकर्षित गर्ने, पढ्ने बानी विकास गर्ने कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने रणनीति अपनाउँछन् । विश्वव्यापीकरणका कारण पुस्तकालयाध्यक्षलाई फरक संस्कृतिका पाठकसँग काम गर्न सक्ने र विभिन्न भाषामा सूचना उपलब्ध गराउन सक्ने क्षमता आवश्यक हुन्छ ।

पुस्तकालयको सामाजिक मूल्य र मान्यता

समाजमा विद्यमान बेथिति लाई पुस्तकालयको माध्यमबाट निराकरणको बाटोमा लाग्नु अत्यन्त जरुरी छ । पुस्तकालय समाजको ज्ञान, शिक्षा, र संस्कृति प्रवाह गर्ने महत्वपूर्ण संस्था हो । यसका आफ्नै खाले मूल्य मान्यताहरू हुन्छन् । पुस्तकालयले विद्यार्थी, शिक्षक र अनुसन्धानकर्ताहरूलाई अध्ययन सामग्री उपलब्ध गराई शैक्षिक स्तर उकास्न सहयोग गर्दछ । जहाँ कुनैपनि भेदभाव रहित समाजको परिकल्पना गरिन्छ त्यो संस्था भनेको पुस्तकालय हो जहाँ सबै वर्ग, जात, धर्म र उमेर समूहका मानिसलाई समान रूपमा सेवा प्रदान गरेर सबैमा समान व्यवहार गरिन्छ । मौलिक हक अन्तर्गतको सुचनाको हक मा जस्तै हरेक सूचनालाई व्यवस्थित र भरपूर मात्रामा उपभोग गर्न पाउने निश्चितता प्रदान गर्नको लागि पुस्तकालय सदैव तल्लीन रहन्छ । पुस्तकालयले विभिन्न विषयका पुस्तक, पत्रिका, समाचारपत्र, तथा डिजिटल स्रोतहरूको पहुँच उपलब्ध गराई समाजलाई सुसूचित राखेकुरामा दुईमत छैन । स्थानीय भाषा, साहित्य, इतिहास, र परम्परालाई संग्रह र संरक्षण गरेर राष्ट्रिय पहिचान जोगाउन पुस्तकालयले भूमिका खेल्छ । पठन संस्कृतिलाई प्रवर्द्धन गरी व्यक्ति र समाजमा विवेकशीलता, आलोचनात्मक सोच र सहिष्णुता जस्ता गुणहरू विकास गर्छ । समाजमा जरो गाडिरहेको धार्मिक सांस्कृतिक असहमतिको कुरालाई समाजिक समावेशिता र संवादको माध्यमबाट निराकरणको बाटोमा लाग्ने कुरामा दुईमत छैन । पुस्तकालय समुदायका सबै वर्गलाई एकै स्थानमा ल्याई संवाद, छलफल, तथा ज्ञान साटासाटको अवसर प्रदान गर्छ ।

पुस्तकालय र दीर्घकालीन शिक्षा (आजीवन सिकाइ)

नेपाल एक विकासोन्मुख देश हो । यहाँका अधिकांश मानिसहरू खेतीपाती र पशुपालनमा निर्भर रहेको अवस्था छ । कुनैवेला यस्तो थियो कि मानिसहरू केवल आफ्नो हस्ताक्षर मात्र गर्न जान्दथे भने पनि साक्षर मानिन्थे । घरमा रामायण अथवा बाइबल कुरान बाचन गर्न जान्ने त भन् धेरै शिक्षित व्यक्ति ठानिन्थे । समयक्रम संगै साक्षरताको परिभाषा पनि बदलिन थाल्यो र पछि आएर चिठी र पत्रपत्रिका पढ्न सक्ने, घरायसी हिसाब किताब राख्न सक्नेजस्ता कुरा जान्ने व्यक्तिलाई नै साक्षर मान्ने सामाजिक मान्यता रह्यो ।

तर अहिले समय परिवर्तन भइरहेको छ । मानिस अहिले हरेक कार्यमा प्रतिस्पर्धा गर्न तयार रहेको अवस्था छ । किनकि उसलाई सूचनाले सुसज्जित हुनको लागि सहयोग छ । पुस्तकालय आजीवन सिकाइ (Lifelong Learning) को एक महत्वपूर्ण आधारशीला हो । व्यक्तिले विद्यालय वा

विश्वविद्यालयको औपचारिक शिक्षा सकिएपछि पनि ज्ञान, सीप र जानकारी प्राप्त गर्न पुस्तकालयलाई निरन्तर प्रयोग गर्न सक्छ । यसको सम्बन्ध सिधै सिकने अवसरको निरन्तरतासंग जोड्न सकिन्छ । पुस्तकालयले सबैलाई हेर्ने दृष्टिकोण समान हुन्छ । पुस्तकालयले सबै उमेर समूहका मानिसहरूलाई निरन्तर सिकने अवसर दिन्छ । चाहे विद्यार्थी, पेशागत व्यक्ति, वृद्ध वा गृहिणी, सबैले पुस्तकालयमार्फत नयाँ विषयमा जानकारी लिन सक्छन् ।

पुस्तकालय स्वअध्ययनका लागि सबैभन्दा उत्तम स्थान हो । व्यक्तिको आफ्नै इच्छाअनुसार अध्ययन गर्ने, रुचिका विषयहरूमा अनुसन्धान गर्ने र आफ्नो ज्ञान बढाउन पुस्तकालयलाई प्रयोग गर्न सक्छ । आधुनिक सूचना प्रविधिको देनका रूपमा पुस्तकालयको प्रादुर्भाव भएको हो । डिजिटल पुस्तकालयमा खासगरी ज्ञान विज्ञान र सूचनाहरू पुस्तकमा नभई कम्प्युटर डेटावेस, डि.भि.डी, रोमका माध्यममा हुन्छन् । (इन्द्रप्रसाद अधिकारी, पुस्तकालय तथा स्रोत केन्द्र व्यवस्थापन एवम सञ्चालन) हाल डिजिटल पुस्तकालय र अनलाइन स्रोतहरूको माध्यमबाट पनि पुस्तकालयले दीर्घकालीन शिक्षालाई प्रवर्द्धन गरिरहेको छ । ई-पुस्तक, अनलाइन जर्नल, शैक्षिक वेबसाइट आदिले आजको पुस्तालाई नयाँ तरिकाले सिकन प्रेरित गरिरहेको छ । पुस्तकालय केवल पुस्तक राख्ने ठाउँ मात्र होइन, यो जीवनभर सिकने यात्राको अभिन्न अंग हो । यसले व्यक्तिको बौद्धिक, सामाजिक र व्यवसायिक विकासमा योगदान पुऱ्याउँछ र आजीवन शिक्षाको मार्गप्रशस्त गर्छ ।

नारी सशक्तीकरण

(शिक्षा भनेको सिकने, बुझ्ने, प्रयोग गर्ने र ज्ञानलाई आफू, अन्य व्यक्ति र सम्पूर्ण समाजको हितका लागि उपयोग गर्ने शक्ति हो । यसले जीवनको गुणस्तर सुधार्न मद्दत गर्दछ । अन्तर्राष्ट्रिय शिक्षा ब्यूरो (युनेस्को) अनुसार: "...एक अशिक्षित व्यक्ति सामाजिक र आर्थिक जीवनमा पूर्ण रूपमा सहभागी हुन सक्दैन; उसले कम स्वास्थ्य लाभ पाउने, गरिब हुने र शिक्षित दाजुभाइको तुलनामा छिट्टै मृत्यु हुने सम्भावना बढी हुन्छ ।" त्यसैले, शिक्षा सोच्ने, सम्बन्ध गाँस्ने र ज्ञान प्राप्त गर्ने प्रक्रिया हो । मानव समाजले सुरुदेखि नै ज्ञानलाई सिर्जना, सङ्कलन, संग्रह प्रवाह गर्दै आएको छ, त्यो पनि विभिन्न माध्यममार्फत । पुस्तकालयहरू यस ज्ञान सङ्कलनको अग्रदूतका रूपमा कार्य गर्छन्, जसले आत्म-शिक्षा (self-education) को लागि सूचना प्रवाह गर्छन् । विशेषगरी शैक्षिक पुस्तकालयहरू आत्म-अध्ययन र आत्म-शिक्षाको केन्द्र हुन् ।

पुस्तकालय केवल अध्ययन गर्ने ठाउँ मात्र होइन, यो शिक्षा, जानकारी र बौद्धिकविकासको उच्च केन्द्र पनि हो । विशेषगरी किशोरी तथा महिलाहरूका लागि पुस्तकालयले सशक्तीकरणको मार्ग खोलीदिएको छ । हरेक स्थानमा पछि परेकी नारी आज शिक्षाको कारण हरेक क्षेत्रमा होस्तेमा होस्ते गर्दै अघि बढ्ने अवसर मिलिरहेको छ । एउटै रथका दुई पाङ्ग्रा हुन सहयोग यही शिक्षाको कारण सफल भएको छ । पुस्तकालयले किशोरीहरूलाई आवश्यक शैक्षिक सामग्री र स्रोतहरू सजिलै उपलब्ध गराउँछ । यसले उनीहरूलाई पढ्न, बुझ्न र सोच्न प्रेरित गर्छ । सबै स्थानमा समान पहुँच पुऱ्याउन शिक्षाले मद्दत गरिरहेको छ । विविध विषयमा जानकारी प्राप्त गरेर किशोरीहरूमा आत्मविश्वास बढ्छ । उनीहरू सार्वजनिक रूपमा बोल्न, निर्णय लिन र आफ्नो अधिकारको बारेमा जान्न सक्षम हुन्छन् । पुस्तकालयले सबैलाई समान सेवा प्रदान गरेर किशोरीहरूलाई केटाहरू सरह शिक्षा र जानकारीको अवसर दिन्छ । यसले लैङ्गिक विभेदको सोंच हटाउन सहयोग पुऱ्याउँछ । किशोरीहरूका लागि आवश्यक यौन शिक्षा, स्वास्थ्य, मासिक धर्म व्यवस्थापन, पोषण आदिका सामग्री पुस्तकालयमार्फत पनि सहज रूपमा प्राप्त गर्न सकिन्छ । यसले उनीहरूलाई सुरक्षित र

सचेत बनाउँछ । खेतीपातीमा आत्मनिर्भर त थिए नै आजकल महिलाहरु कम्प्युटर र डिजिटल सीपको माध्यमबाट सबैमा चेतना फैलाउनमा समेत सफल भएका छन् ।

निष्कर्ष

अनुसन्धान, शिक्षण र ज्ञान व्यवस्थापनमा अब साधारण “सर्च” पर्याप्त छैन । अबको आवश्यकता हो - अर्थ बुझेको खोजी (Semantically intelligent search) जसले अर्थ, प्रसङ्ग र जडान बुझ्न सकोस् । यस्ता खोज प्रणालीमा ज्ञानको संरचना (Taxonomy), सन्दर्भ (Context), सम्बन्ध (Interrelation) बुझ्ने क्षमतायुक्त AI जरूरी छ । शिक्षामा ज्ञानहरूलाई लिङ्ग गरेर बुझाउन सक्ने कन्सेप्ट-आधारित डिजिटल डाटाबेस आवश्यक छ । यस्ता प्रणालीले विद्यार्थी लगायत सम्पूर्ण अध्ययन गर्न, सम्बन्धित सन्दर्भ पत्ता लगाउन र अन्तर्विषयगत अध्ययन गर्न सहयोग गर्छ । डिजिटल ज्ञान खोजीका लागि Google, ChatGPT जस्ता AI प्रणाली उपयोगी छन्, तर स्थानिय सन्दर्भमा आधारित प्रणाली विकास गर्न जरूरी छ ।

विश्वविद्यालयले अब केवल पढाउने मात्र होइन, ज्ञान संरचना गर्ने, सन्दर्भ अनुसार वर्गीकरण गर्ने, र सम्बन्ध जोड्ने कार्य पनि गर्नु आवश्यक छ । पुस्तकालय अब डिजिटल गाइड बन्नुपर्छ, केवल ज्ञान दिनेमात्र होइन, ज्ञान खोज्न सिकाउने हुनुपर्छ । पर्याप्त डिजिटल पूर्वाधार नहुनु, शिक्षकमै डिजिटल साक्षरताको कमी, संस्थागत दृष्टिकोणको अभाव जस्ता समस्या छन् । पर्याप्त डिजिटल पूर्वाधार नहुनु, डिजिटल साक्षरताको कमी, संस्थागत दृष्टिकोणको अभाव जस्ता समस्या छन् ।

डिजिटल ज्ञान व्यवस्थापन पुस्तकालय क्षेत्रको भविष्य हो । नेपालको शिक्षामा प्रभावकारी, सस्तो र पहुँच योग्य AI आधारित ज्ञान प्रवाह प्रणाली विकास गर्न सकिन्छ भने मात्र हामी शिक्षाको गुणस्तर, पहुँच र प्रभाव विस्तार गर्न सक्छौं ।

References:

1. Online Khabar
2. *The new encyclopedia Britannica: micropedia knowledge in depth v.22;-15th ed. - Chicago: Encyclopedia Britannica Inc, 1990p.968.*
3. onlinekhabar.com/2021/09/1009911/पुस्तकालय-संरक्षणमा-राज?utm_source=chatgpt.com
4. Muraribinod Pokhrel, *Library and Nepal, Centre for Library Consultancy, 2040,p.3*
5. न्यौपाने, गेवनाथ. (२०६९). नेपाली नाट्यविधाका कृति र पत्रपत्रिकाको संरक्षणमा त्रिभुवन विश्वविद्यालय केन्द्रीय पुस्तकालयको योगदान. अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र. त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
6. Wolff and Pant, 2005, p. 92
7. Mishra Shanti, Mishra Narayan Prasad: *The Glorious History of Tribhuvan University Central Library and Our Services; 2075p.4.*
8. Adhikari, 2078, p. 345) (Adhikari, I.P. (2078). *Library and resourcecentre: management and operation.Kathmandu: Library Management and Resource Service Centre, 345*
9. *Indra Gandhi National Open University School of Social Science. "Role of Academic Library in Education" .IGNOU, 2002.p-7.*